

KÂTİP ÇELEBİ’NİN PENCERESİNDEN OSMANLI DEVLET VE TOPLUM HAYATINA İLİŞKİN BAZI DÜŞÜNCELER

İsmail ÖZÇELİK ¹

ÖZ

Hükümdarlara yönelik tavsiyeler içeren nasihatnamelerin kökeni Antik İran medeniyetine kadar dayanmaktadır. Bu eserlerde, devlet adamlarına veya doğrudan hükümdara seslenilerek devlet yönetimi konusunda tavsiyeler verilir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı bürokratları tarafından reform önerileri içeren ve devletin yeniden ihyasını amaçlayan çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Osmanlı Düşünce Dünyası’nda önemli bir şahsiyet olan Kâtip Çelebi tarafından da reform önerileri içeren ve devletin yeniden ihyasını amaçlayan eserler kaleme alınmıştır. Kâtip Çelebi XVII. yüzyılın önde gelen daha sonraki asırlarda adından söz ettiren ve günümüze gelen eserleri sayesinde hala güncel meselelere fikirleriyle ışık tutabilen bir düşünür ve bilim adamıdır. Bir Osmanlı aydını olarak Kâtip Çelebi, reformist görüşleriyle hem o günkü meselelere ışık tutmuş, hem de ileri görüşlülüğü ile toplumun her dönemde karşılaşılabilecek muhtemel problemlere, yaşadığı asrın bakış açısının üstünde bir bakışla, çözümler üretmeye çalışmıştır. Kâtip Çelebi Osmanlı devri Türk ilim tarihinin en büyük bibliyografyası ve coğrafyasıdır. Sosyal ilimlerde dünyaca tanınmış, günümüz araştırmacı tarih anlayışı çerçevesinde belgelere dayalı olarak ve belirli bir metodoloji çerçevesinde birçok ilim dalında nitelikli eserler vermiştir. Bu bakımdan, eserleri, bu gün hala üzerinde görüş farklılıklarının olduğu birçok konuya ışık tutar niteliktedir. Çalışmadaki amaç, Kâtip Çelebi’nin birey, toplum ve devlet hayatına dair görüşleri ile bilim ve din hakkındaki düşüncelerini ele alarak onu anlama, yaşadığı dönemi öğrenme ve eserleri üzerinden o dönemin meseleleri ile günümüze yansımalarını değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, Devlet Yönetimi, Toplum Hayatı

¹ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, iozcelik6(at)gmail.com

SOME THOUGHTS RELATED TO OTTOMAN STATE AND ITS SOCIAL LIFE FROM THE PERSPECTIVE OF KATİP ÇELEBİ

ABSTRACT

The origins of nasihatnames which gives advices for rulers, is going back to the ancient Persian civilization. In these studies, the advices are given by addressing to statesmen or rulers themselves directly. After the second half of the Sixteenth Century, many studies had been written by Ottoman statesmen which included reform advices and aimed the restoration of former power of the Empire. Katip Çelebi is a prominent thinker and statesman who effected his contemporaries and later intellectuals by his immortal studies. As an intellectual Katip Çelebi dealt with both contemporary problems and structural issues with his far-seen paradigm. Katip Çelebi is the greatest bibliographer and geographer of Ottoman period Turkish science. He gave many worldwide famous studies which written in a certain methodology and based on solid documents. In this respect, his perspective can still enlight many contemporary disputed issues. The purpose of this study is to understand his perspective and the effects of his period on his paradigm by focusing on his ideas on state, society, religion and science.

Key Words: Katip Çelebi, Statecraft, Social Life

Özçelik, İsmail. "Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet Ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler". *ulakbilge* 5. 9 (2017): 1-28

Özçelik, İ. (2017). Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet Ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler. *ulakbilge*, 5 (9), s.1-28.

I. GİRİŞ

Kâtip Çelebi'nin hayatı ile ilgili gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet dönemlerinde birçok araştırma yapılmış olsa da (Gökyay, 1986:11-20) biz hayatı hakkındaki en ayrıntılı bilgileri kendi eserleri olan *Mizanü'l-Hakk Fî-İhtiyârî'l-Ehakk ve Süllemlü'l-Vusûl İlâ-Tabakâtî'l-Fuhûl* kitaplarından öğreniyoruz.

Kâtip Çelebi, Osmanlı devrinin duraklama yıllarına rastlayan XVII. Yüzyılın başlarında, 1609'da İstanbul Fatih'te doğdu.²(Bursalı Mehmet Tahir, 1331:6) Asıl adı Mustafa olmasına rağmen, devlet dairesindeki kâtiplik görevinden dolayı “Kâtip Çelebi”, hacca gittiği için de “Hacı Halife” (Kalfa) olarak tanınmıştır. Babası Abdullah, askeriye sınıfında silahtarlık yapan bir kişiydi. Kâtip Çelebi 1622'de Divan-ı Hümayun kalemlerinden Anadolu Muhasebesi Kalemine şakirt (stajyer memur) oldu. Burada maliye kayıtlarının tutulmasında kullanılan Siyakat yazısını, divani rakamları ve hesap işlemlerini öğrendi. Öyle ki, kısa zamanda hocasını bile geride bıraktı. 1623'te ordu ile birlikte mesleği icabı Tercan seferine, 1625'te Bağdat seferine gitti. Aynı yıl Baş Mukabele Dairesi şakirtliğine getirildi. Sefer dönüşünde Musul'da babasını, Nusaybin'de amcasını kaybetti. Diyarbakır'a geçerek burada bir süre kaldı. Süvari alayının yoklama ve hesap işlemlerini gören Süvari Mukabelesine tayin edildi. 1627'de İstanbul'a gelerek Kadızade Mehmet Efendi'nin³ Fatih Camiindeki derslerine katıldı. 1628'de Erzurum kuşatmasına katıldı ve ardından İstanbul'a dönerek Kadızade'den ders almaya devam etti. Bu sohbetler onun ilmî araştırma arzusunu daha da güçlendirdi. 1629'da Hemedan ve Bağdat seferlerine iştirak etti. 1631'de İstanbul'a gelerek tekrar Kadızade'nin sohbetlerine katıldı. Kendisinden o dönem medreselerinde ders kitapları olan bazı dini eserler okudu.⁴ (Gökyay, 1993, s.96) 1633'te ordunun Halep'te konaklamasını fırsat bilerek hacca gitti. 1634'te son seferi olarak IV. Murat ile Revan seferine iştirak etti. On yıllık sefer hayatından sonra, kendi deyimiyle artık “küçük cihattan büyük cihada”, yani askerle yapılan savaştan cehaletle yapılan savaşa döndü. Kâtip Çelebi için asıl ilim hayatı bundan sonra başlayacaktır.

² Bursalı Mehmet Tahir, Şehrîzâde'nin Tarih-i Nevpeyda adlı eserinden alıntı yaparak Kâtip Çelebi'nin 1597'de doğduğunu belirtse de, Kâtip Çelebi'nin kendi beyanına göre 1017 (1609) tarihinde dünyaya gelmiştir.

³Kadızade Mehmed Efendi (Kadızade), 1582-1635 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yaşamış olan bir vaizdir. Hitabeti kuvvetli olduğundan kısa zamanda ün kazanarak 1631 yılında Ayasofya Camisi vaizliğine atanmış. Devlet işlerindeki bozukluğun şeriatı aykırı hareket edilmesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Görüşleri, IV. Murat devri Osmanlı düşünce adamları üzerinde oldukça etkili olmuştur.

⁴ Kâtip Çelebi, okuduğu bu eserleri Beyzavi'nin Tefsiri, İmam Gazzali'nin İhyâ-i Ulûm'u, Adudüddin Abdurrahman'ın Şerh-i Mevâkıf'ı, Molla Hüsrev'in Dürer'i ve Mehmed Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediye'si olarak zikreder.

Kâtip Çelebi, İstanbul'a gelirken Halep'teki sahaflardan incelediği kitapların adlarını kaydetti.⁵ (Gökyay, 1993, s.98) İstanbul'a geldiğinde kendisine miras yoluyla kalan paranın çoğunu kitaplara verdi ve bu arada evlendi. Bir yandan öğrendiği bilgileri öğrencilerine aktarırken, bir yandan da A'rec Mustafa Efendi, Kürt Abdullah Efendi, Keçi Mehmed Efendi ve Veli Efendilerden dersler aldı⁶ (Çelebi, 1993:99-100).

1645'te Girit Seferi vesilesiyle denizler ve haritalar üzerine araştırmalar yapan Çelebi, bir sene sonra devlet dairesinde yetkili olan Mukabele Baş Halifesi ile tartıştı ve rütbe yükseltme isteğinin reddedilmesi nedeniyle üç sene memuriyetten uzak kaldı. Bu süre zarfında okuma ve yazma ile uğraştı. Bir ara rahatsızlandığı sebebiyle ile tıp ilmiyle de iştigal etti. Ali Kuşçu'nun ünlü matematik eseri "Muhammediye"yi okudu. Yıldız haritalarından takvim bilgisini öğrendi. Yazdığı "Takvimü't-Tevarih" isimli eseri dönemin şeyhülislamı Abdürrahim Efendi tarafından Sadrazam Koca Mehmed Paşa'ya takdim edildi ve bu vesile ile ara vermiş olduğu memuriyet görevine ikinci halife⁷ (Sertoğlu, 1986:131-132) olarak geri döndü. (1649). Bundan sonra vefatına kadar kitap telifiyle uğraşan Kâtip Çelebi, 1657'de vefat etmiştir. Mezarı İstanbul'un Fatih İlçesindeki Unkapanı semtindedir.

Kâtip Çelebi, hem tarih, coğrafya, biyografi, bibliyografi, otobiyografi, tasavvuf, terbiye, tıp, etnoloji, şariat, ahlak gibi birçok konularda telif ve ansiklopedik eserler meydana getiren bir yazar, hem de dönemindeki siyasi, dini ve toplumsal meseleleri ele aldığı eserlerle de önemli bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸ (Banarlı, 1998:682-688) Akla ve ilme değer veren, ancak taklitçiliğe ve taassuba karşı çıkan Kâtip Çelebi hakkında çağdaşları arasında sadece Şeyh Nazmi Efendi eleştirel bir dil kullanmış⁹ bunun haricinde kişiliği hakkında olumsuz bir değerlendirilme

⁵ İlmî kitaplardan daha çok tarih, tabakât (meşhur kişilerin hayat ve eserlerini anlatan kitaplar) ve vefeyât (meşhur kişilerin ölüm tarihlerini gösteren eserler) kitaplarına merak salmış, bunun da yaratılışındaki meyilden dolayı olduğunu açıklamıştır. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk Fi-İhtiyârü'l-Ehakk*, s.98.

⁶ Bu dönemde okuduğu eserler tefsir, hadis, edebiyat, geometri, kozmografya alanlarındadır.

⁷ "Halife", devlet dairelerinde kalemiye bölümünde yani yazı işlerinde çalışan memurlardır. Kalfa sözcüğü bu kelimeden bozma olarak kullanılmıştır.

⁸ Nihad Sami "Kâtip Çelebi", *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, M.E.B.Yay. İstanbul 1998, s.682-688.

⁹ Şeyh Nazmi Efendi, Kâtip Çelebi döneminin tartışmalarıyla meşhur iki dini grubundan biri Sıvasi tarikatının lideri Halveti Şeyhi Abdülmecid Sıvasi'nin temsilcisi olduğu tarikat üyelerindendir. Kâtip Çelebi, bir ara ders aldığı hocası Kadızade Mehmet Efendi'nin temsil ettiği grupla (Kadızedeliler) Sıvasi tarikatının cehalet ve fitneye dayalı olan ve o dönemin İstanbul hayatını alt üst eden dini ve toplumsal tartışmalarını Mizanü'l-Hakk isimli eserinde eleştirmiştir. Büyük olasılıkla Şeyh Nazmi Efendi bu eleştirilerin hedefinde olan Sıvasi grubuna mensup olmasından dolayı Hediyyetü'l-İhvan adlı eserinde, Kâtip Çelebi hakkında çok ağır ifadeler kullanmıştır. Eser Prof. Dr. Osman Türer'in incelemesiyle Türkçe olarak basılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Osman Türer, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat (Halvetilik Örneği-Hediyyetü'l-İhvan)*, İstanbul 2005, s.462-463.

yapılmamıştır. Şehrîzâde¹⁰ ve Naima gibi tarihçiler eserlerinde ondan faydalanmışlardır. Muallim Cevdet, Kâtip Çelebi adına bir anıtın dikilmesi gerektiğini söyleyerek Anadolu coğrafyası için yazdığı eserleri övmüştür.¹¹ Franz Babinger en büyük Osmanlı tarihçisi olarak nitelendirdiği Kâtip Çelebi'yi, altmış senelik ömrüne birçok ilimde yaklaşık 600 eser sığdırmış olan Mısırlı âlim Celaleddin Süyuti'ye benzetmektedir (Babinger, 1992, s. 214-223).

Kendisinin ifadesiyle Hanefi mezhebi ve “İşrakî”¹² meşrebinde olan Kâtip Çelebi akıl yoluyla ve nefisle savaşılarak gerçeğe ulaşabileceğini belirtmiştir. Muhakemeye eserlerinde büyük önem vermiş, aşırılıklardan uzak kalarak orta yolu bulmaya çalışmıştır. Herkesin hata yapabileceğini kabul ederek, ele aldığı konularda olabildiğince tarafsız kalmaya çalışmıştır. Kâtip Çelebi, eserlerinde taassup ve hurafelere karşı büyük bir mücadele vermiştir. Doğru bildiği şeyi büyük bir cesaretle çekinmeden söylemiştir ki, bu onu çağdaşlarından farklı kılan özelliklerden biri olmuştur.¹³ Bu olgunluk ve farklılığa onu ulaştıran sebeplerin başında, hiç şüphesiz klasik medrese tahsili görmeyerek, resmi görevi kalemiyede olduğu halde kendi gayretleriyle ilim öğrenmiş olmasıdır. Eğer diğer ilmiye sınıfı hocaları gibi sadece medrese tahsili görseydi, kendisini muasırlarından ayıran araştırmacı ve sorgulayıcı metodunu belki de geliştiremezdi.

¹⁰ Şehrîzâde'nin (Mehmed Said), asıl şöhreti on beşe yakın tarih ve biyografi kitabından gelir. Kâtip Çelebi'ye hayran olan, onu izleyen ve ondan her alanda faydalanan Mehmed Said'in eserlerinden bazılarının yalnızca isimleri bilinmektedir.

¹¹ Muallim Cevdet, “Kâtip Çelebi: Tarihi, Eserleri ve Programlar”, *Muallimler Mecmuası*, S.43-44, İstanbul Eylül-Teşrin-i Evvel 1926, s.1785-1808.

¹² Kurucusu Şihabeddin Sühreverdi Halebi (ö.1191) olan İşrakilik, aklı rehber kabul etmekle beraber, sezgisel bilgi ve düşünceyi gerçek bilgiye ulaşmanın aracı olarak görür. Bu akıma göre tasavvufteki keşif ve ilham, felsefenin mantığı ve kelamın delillendirme yöntemi bilginin üç temel esasıdır. Kökeni antik Yunan filozofları ve İran bilgelerine kadar uzanan İşrakilik, gerçeği nur olarak tanımlamış, aydınlanma (işrâk) yoluyla eşyayı tanımayı amaçlamıştır. Genel itibarıyla Şiiilik düşüncesinde etkili olan bu akım, Sünnî çevrelerce ve itikad mezheplerince tenkit ve tekfir edilmiştir. İşrakilik hakkında bilgi için bkz: Seyyid Hüseyin Nasr, “*Şihabeddin Sühreverdi el-Maktul*”, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri* (Editör: M.Muhammed Şerif), İstanbul 2000, s.269-297. İşrakilik Kâtip Çelebi'ye göre tasavvuf seviyesinde olan felsefe ilimlerinden biridir. Anlamı ise, eserlerindeki olgunluğa bakarak yaratıcıyı tanımadır. Bu marifete araştırma ve delille veya nefis terbiyesiyle ulaşılabilir. İşrakiliğin önem verdiği manevi aydınlanma Kâtip Çelebi için de önemlidir. Katip Çelebi, Mizanü'l-Hak adlı eserinde Hz. Muhammed'i rüyasında görüp ondan ders aldığı ve aydınlandığı yazmaktadır. Kâtip Çelebi, *age*, s.104-105; Kâtip Çelebi, *Keşf-üz-Zinun*, C.II, İstanbul 2007, s.565-567.

¹³ Devlet düzenine ilişkin ıslahat layihalarından biri olan Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel isimli eserinde Kâtip Çelebi, “Devlet-i Aliyye'nin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulması için yazmıştır. Bu layihada “eğer devlet erkânı tarafından kaale alınmaz ve önemsenmezse en azından kıyamet gününde, bir âlime düşen, yanlışlıktan uyarma vazifesini yaptığı için kendisinin mazur olacağını” belirtmiştir. Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 343, vr.2b.

Bilindiği gibi, Osmanlılardan önce de hükümdarlara yönelik tavsiyeler içeren nasihatnamelerin kökeni Antik İran medeniyetine kadar dayanmaktadır. Bu eserlerde, devlet adamlarına veya doğrudan hükümdara devlet yönetimi konusunda tavsiyeler verilirdi. Bu açıdan söz konusu eserler, araştırmacılara yazıldığı dönemin ve ülkenin “yönetim felsefesini” yani yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin esaslarını anlamak açısından önemli ipuçları verirler. Osmanlı müelliflerinin de Devletin gerilmesine yönelik yazdıkları eserler genel olarak nasihatname türü kapsamında değerlendirilir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı bürokratları tarafından reform önerileri içeren ve devletin yeniden ihyasını amaçlayan çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerde, müellifler gerilemenin sebeplerini derinlemesine ele almışlar ve çeşitli çözüm önerileri sunmuşlardır. Osmanlı Düşünce Dünyası’nda önemli bir şahsiyet olan Kâtip Çelebi tarafından da bu anlamda reform önerileri içeren ve devletin yeniden ihyasını amaçlayan eserler kaleme alınmıştır. Kâtip Çelebi XVI yüzyılın önde gelen, daha sonraki asırlarda adından söz ettiren ve günümüze yansıyan eserleri sayesinde hala güncel meselelere fikirleriyle ışık tutabilen bir düşünür ve bilim adamıdır. Bir Osmanlı aydını olarak Kâtip Çelebi, reformist görüşleriyle hem o günkü meselelere ışık tutmuş, hem de ileri görüşlülüğü ile toplumun her dönemde karşılaşılabilecek muhtemel problemlere, yaşadığı asrın bakış açısının üstünde bir bakışla, çözümler üretmeye çalışmıştır.

Kâtip Çelebi aynı zamanda Osmanlı devri Türk ilim tarihinin en büyük bibliyografyacı ve coğrafyacısıdır. Sosyal ilimlerde dünyaca tanınmış, günümüz araştırmacı tarih anlayışı çerçevesinde belgelere dayalı olarak ve belirli bir metodoloji çerçevesinde birçok ilim dalında nitelikli eserler vermiştir. Onu diğer meslektaşlarından ayıran en önemli özellikleri; eserlerini çok titiz bir şekilde ve kaynaklara dayandırarak kaleme alması, eleştirel yöntem ve objektif bakış açısına son derece riayet etmesi, kitaplarında Batı dünyasına ait bilimsel eserlere başvuran ilk Osmanlı aydını olmasıdır. Bu bakımdan, eserleri, bu gün hala üzerinde görüş farklılıklarının olduğu birçok konuya ışık tutar niteliktedir. Bu çalışmadaki amaç, Kâtip Çelebi’nin birey, toplum ve devlet hayatına dair görüşleri ve düşüncelerini ele alarak onu anlama, yaşadığı dönemi öğrenme ve eserleri üzerinden o dönemin meseleleri ile günümüze yansımalarını değerlendirmektir.

II. KÂTİP ÇELEBİ VE DEVLET HAYATI

Kâtip Çelebi bir ilim insanı olarak, devlet meselelerine ait konularda görüşlerini belirtmekten çekinmemiştir. Kendisine göre eksik veya yanlış olan herhangi bir meseleyi uygun ve ciddi bir üslup ile kaleme almış, en önemlisi bunlara ilişkin çözüm yollarını da ortaya koymuştur. Bu amaçla devlet yönetimi hakkında yazmış olduğu tek eser *Düsturü’l-Amel* isimli risalesi olsa da, farklı eserlerinde de yeri geldiğinde devlet düzenine ilişkin değerlendirmeler yapmıştır. Eserlerinde

devletin sosyolojik bir tanımını yapmakta ve devletin devamını insanlar için dünya huzur ve saadetinin en önemli şartı saymıştır. Kâtip Çelebi hem devletin ayakta kalması için gereken tedbirleri sıralamış, hem de devletin çöküşüne sebep olabilecek hususları eserlerinde açıkça ortaya koymuştur. Çalışmalarını oluştururken çok okuyan ve gelişmeleri takip eden birisi olarak özellikle devlet felsefesi ile ilgili, o dönemde, Osmanlı tarihçileri üzerinde etki eden İbn-i Haldun'dan da etkilenmiş ve yararlanmış olduğunu söylemek gerekir.

A- Devlet Yönetimi

Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak* adlı eserinin “öğütler” bahsinde, yönetim konusuna ilişkin olarak, padişahlara değinirken, onların farzları ve vacipleri yerine getirmelerinin gerekliliğinden, İslam inançlarını bilecek kadar din ve ilim konularıyla donanımlı olmaları lüzumundan bahseder. Padişahların ilm-i hal'i olarak belirttiği hazine, asker ve halkla ilişkilerin bilinmesi gerektiğini özellikle vurgular. Hükümdarın tarih okuyarak geçmiş dönemlere ilişkin tecrübelerden yararlanmalarını ister. Hükümdarların halkın örf ve anelerini öğrenerek gerektiğinde yumuşak bazen de sert yöntemlerle kanunları uygulamalarını öğütler (Çelebi, 1993:133).

Kâtip Çelebi, devlet idaresinin iyi işlemesi için bürokratların uyum içerisinde hareket etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır (Çelebi, 1993:123). Özellikle Müslümanların birbirlerine karşı yumuşaklıkla davranmalarını, birbirlerine aykırı davranmalarının önüne geçilmesini, aralarındaki kavgaların iyilik ve anlayışla halledilmesi ve sonlandırılmasını önemsemektedir.

Kâtip Çelebi, Allah'ın buyruklarını yerine getirmede, savaş ve mücadele halindeyken gevşeklik gösterilmemesi konusunda yöneticilere uyarılarda bulunmakta, böylece bir padişahın ve bir bakıma ülkeyi yönetenlerin hangi vasıflarda olmaları gerektiğini açıklıkla belirtmektedir (Çelebi, 1993:123).

Kâtip Çelebi'ye göre devlet, mülk ve saltanat demektir ve insanların örgütlenmesiyle oluşur. Bu sistem Hz. Âdem'den günümüze kadar bir süreç olarak devam edegelmiştir.¹⁴ Âlemin düzeni ancak adaleti sağlayacak bir devlet kurumunun olmasıyla sağlanabilir. Allah, insanlar arasına koyduğu kanun gereğince onların içinden bir sultan tayin etmiştir.¹⁵ Bütün bir toplumu insan bedenine benzetirsek bu

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, vr.3a.

¹⁵ Kâtip Çelebi, dünyevi yönetim biçimlerini üç kısımda açıklamıştır: 1. Platon'un kuramına göre, halkın bilge ve adaletili bir kral tarafından yönetilmesi anlamına gelen Monarşi'dir. Bu sistemde genellikle babadan oğula bir veraset söz konusudur. Yeryüzündeki devletlerin çoğu bu sistemle yönetilir. 2. Aristoteles'in kuramına göre, seçkinler zümresinin yönetiminde olan ve bunlardan birisinin lider olarak seçildiği

bedenin ruhu hükmünde olan sultan,¹⁶ iyi ile kötüyü birbirinden ayıran, akıllı melekesi mesabesindeki vezirleri sayesinde yeryüzünde asayışı sağlayarak, asiler ve düşmanları cezalandırarak insanların arasındaki düzeni ve adaleti sağlar. Bunu yaparken idrak yetisi yerine geçen müftülerden de yardım almalıdır.¹⁷ Allah'ın bu düzeni “Mülkü dilediğine verirsın” (Zümer 37.Ayet) emrine göre hareket eder ve gururlanan zalim hükümdarlar Allah tarafından saltanattan alaşağı edilerek görevlerinden uzaklaştırılır.¹⁸

Kâtip Çelebi, İbn-i Haldun'un toplum nazariyesini esas alarak devlet ve toplumun yapısını insan vücudundaki döngüye benzetmekte ve gelişme, duraklama ve çöküş devirlerine ayırmaktadır. Devlet insanlardan müteşekkil bir yapı olduğundan insanda görülen bu devirler sırasıyla büyük bir insan sayılan devlette de görülecektir. Her devrin kendisine has bazı alametleri vardır. Bu işaretlere bakıp önceden tedbir alarak, döngü tamamen yok edilemese de devletin bekası uzayabilir. Bu noktada Kâtip Çelebi, her ne kadar İbn-i Haldun gibi devlet ve toplum hayatına ait kanunların, tıpkı evrendeki değişmez kurallar gibi sabit olduğunu kabul etse de, insan iradesinin de bir hareket alanı olduğunu ve olaylar üzerinde kısmen de olsa insana tasarruf hakkı verildiğini savunmuştur. Bu yönüyle de Kâtip Çelebi İbn-i Haldun'un tarihi kadercilik anlayışından ayrılmıştır.¹⁹

Devletin çöküş dönemi insandaki yaşlılık devrine benzer. Nasıl ki yaşlılık döneminde duyu ve organlar gerilemeye başlar ve vücut zayıflarsa, devlet de çöküşe yaklaştıkça idare edenlerden yanlış kararlar ve isabetsiz tedbirler ortaya çıkar.

Aristokrasi'dir. Venedik devleti bu şekilde yönetilir. 3. Demokritos'un görüşü olan ve yöneticilerin halk tarafından seçimle belirlendiği Demokratik sistemdir. Hollanda ve İngiltere bu sistemle yönetilir. Kâtip Çelebi, *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Tarihi'l-Yunân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ*, Hazırlayan: Bilal Yurtoğlu, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara, 2012 s.46.

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, vr. 4a. Kâtip Çelebi, Arapça Fezleke'sinde sultanlık makamının özelliğinden ve çeşitlerinden bahseder. Sultan bir yerde kendisinden başka kuvvet olmayan kimsedir. Bir şehre sahip olana emir, bir ülkeye sahip olana melik, birden fazla ülkeye hâkim olana ise sultanü'l-azam denilir. En üst rütbede bulunan Sultanların Sultanı (sultanü's-salâtîn) ise adına hutbe okunan, para basılan, azil ve atama yetkisi olan kişidir. Her devrin ve milletin hükümdarlarının farklı lakapları vardır. Rum hükümdarlarına “Kayser”, İranlılarınkine “Kisra”, Türklerin hakimine “Hakan”, Araplarınkine “Tübbâ”, Hint hükümdarlarına da “Fağfur” gibi unvanlar verilmiştir. Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi, Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, s.309. Bir başka eserinde ise Hristiyan yöneticilerinin unvanlarını büyüktan küçüğe doğru; imparator (kayser), kral, duka (dük) ve kont olarak açıklar. *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Tarihi'l-Yunân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* (Kâtip Çelebi'nin Yunan, Roma ve Hristiyan Tarihi Hakkındaki Risalesi), Hazırlayan: Bilal Yurtoğlu, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara, 2012. s.47-48.

¹⁷ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, vr.8a.

¹⁸ Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârih* (Tıpkıbasım), T.T.K Yay., Ankara 2009, vr.83a.

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, vr.3a-3b.

Devletin devamının şartlarından olan yöneten ve yönetilen sınıfı bozulur. Kâtip Çelebi bu bozulmayı, insanın yaşlılık alameti olan saç ve sakalının beyazlamasına benzetir.

Devletin zayıflamasının sebeplerini Kâtip Çelebi şu nedenlerle açıklar: Düşmanların kuvvetlenmesi, paranın azlığı, hazinenin bozulması (Mali düzen), asker ve halk arasında düzenin sarsılması gibi sıkıntılar ve bunlara karşı yönetimin etkin tedbirler almaması. Bu durumda ilk önce aksayan unsurlar tespit edilmeli, sonra da “Kanun-ı Kadim”e başvurulmalı ve uygulama buna göre yapılmalıdır. Örnek olarak ta Kâtip Çelebi, “Osmanlı ülkesinin yüce padişahları Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde problemler tespit edilip şeriat kurallarına göre yerinde ve uygun kanunlar çıkarılmış, böylece devletin temelleri sarsıntılara dayanıklı hale getirilmiştir” der. Kâtip Çelebi kendi yaşadığı dönemi bu dönemle kıyaslayarak, sonra gelen yöneticilerin eskilerin yolundan ayrılıp, sorunları çözecek kanunlar çıkarmak yerine, alışlagelen ve uygulanan kanunları aynen muhafaza ettiklerini, bundan dolayı da devletin zayıfladığını söylemiştir.²⁰

Devletin zayıflamasının belirtilerinden biri de devlet erkânında şatafata meyletme ve israfın ortaya çıkmasıdır. Ziynet ve rahatlık arttıkça eski güç kalmaz, toplumun her tabakasında makam ve rütbe derdi başlar; özellikle orta sınıf devlet erkânı gibi süslü giyinerek onlara benzemeye çalışır. Rahatlık adet haline geldikçe devlet erkânı barışın rahatını savaşın zahmetine tercih eder, böylece memleket korunaksız kalmış olur. Bu gibi bozulma alametlerine karşı, devleti yönetenler, aynı insan hastalandığında doktora gittiği gibi, çareler aramalıdır. Yoksa bir insanın bilerek zehir içmesi gibi devlet, kaçınılmaz sonu kendi ayağına getirmiş olur.²¹

Kâtip Çelebi’ye göre “kan döken ve halkın rızkını kesen hükümdar kısa ömürlü olur. Devleti kuran kişi eğer sağlığında otoriteyi tesis edemezse o kişi devletin yıkılışını görür.” Yine ona göre, “babasını öldürerek tahta geçen kişi altı ay veya en geç bir sene içinde tahtından olur. Bir vezir veya vali, padişahı kendisi tahta geçirirse, ölümü de o padişahın elinden olur.” Ayrıca “her devlette altıncı sırada padişah olan kişi çoğunlukla tahttan indirilmiştir.”²² “Dolayısıyla hükümdarın birçok konuda dikkatli olması gerekir. Hükümdar askerleriyle ittifak halinde olup fitneleri ortadan kaldırmalıdır. Devletin gelişmesi hükümdarın ve yardımcılarının sağlam fikirlerine ve devletin devamlılığı için birlikte çalışmalarına bağlıdır. En önemlisi devletin düzelmesi için ümidi asla yitirmemelidir.” Buna örnek olarak Timur ve Celali

²⁰ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfârî'l-Bihâr*, s.201.

²¹ Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârih*, (Tıpkıbasım), vr.83b-84a.

²² Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârih*, (Tıpkıbasım), vr.85a.

gailelerini gösterir ve o devirlerde nasıl güzel tedbirler alındıysa bundan sonra da tedbirlerle düzenin sağlanabileceğini belirtir.²³

B- Adalet ve Hukuk

Kâtip Çelebi devletin devamının şartı için tatbik edilecek kanunlardan bahsederken dine göre bir sınıflandırma yapar. İslam hükümdarları ancak şeriat kanunlarına uyarak saadeti bulur. Aksine nefesine uyarsa cezasını “rezillikle” görür. Gayrimüslim melikler ise akıl kanunlarına uydukları ölçüde devletlerini devam ettirebilir. “*Dünya küfür ile yıkılmaz zulüm ile yıkılır dedikleri darbı mesel bundan neşet etmiştir.*” Eğer bir devlette şeriata ve akla aykırı işler yapılırsa o devlet kesinlikle zeval bulacaktır.²⁴

Kâtip Çelebi hükümdarların özelliklerinden bahsederken adalet kavramını özellikle vurgulamıştır. Arapça Fezleke’de anlatıldığı üzere, hükümdar bilmelidir ki gerçek padişah Allah’tır. Kendisi O’nun yeryüzündeki halifesidir. Bundan dolayı Allah’ın kâinata koyduğu kurallara riayet etmeli, hak ve adalet üzere devleti devam ettirmelidir. Gerçek sultan, vergiyi halkından ancak haklı ve adil olarak almalı ve hak ettiği yere vermelidir. (Gökyay, 1982:308)

C-Askerlik ve Savaş

Askerlik işleri Kâtip Çelebi’ye göre bir padişahın bilmesi gereken ve onun ilm-i hal’i olan üç konudan birisidir. Bu üç konu; askerlik, hazine ve halkla ilişkilerdir. (Çelebi, 1993:123) Yine Kâtip Çelebi savaşta gevşeklik göstermeyi hiçbir şekilde doğru bulmaz ve padişahlarla devlet yöneticilerine bu konularda uyarılarda bulunur. Dünyada padişahların başına buyruk hareket etmeleri davası için mücadeleye giriştiklerini ve her çağda bu nedenle savaşların eksik olmadığını söyleyen Kâtip Çelebi, bunun kaynağını da benlik duygusuyla açıklar ve bir bakıma savaşların asıl sebebini ortaya koymaya çalışır. (Çelebi, 1993:96)

Askeri sınıfı beden ve toplum karşılaştırmasına dayanarak insan balgamına benzeten Çelebi, bir tespitinde bu sınıfın sayısal bir değerlendirmesini yapar. Ona göre, nasıl fazla balgam insan vücudunun yaşlılığına alamet olup solunumunu aksatırsa, asker sayısının fazlalığı da devletin maddi zayıflığına sebep olur. Ancak

²³ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, vr.9b-11a.

²⁴ Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh*, (Tıpkıbasım), vr.84b.

askerin fazlalığı devlet için o kadar da sakıncalı değildir ve maaşların uygun bir şekilde düşürülmesiyle problem çözülebilir.²⁵

Devletin devamının şartı Kâtip Çelebi'ye göre güçlü bir orduya sahip olmaktır. Askerlerin eski tecrübelerden yararlanıp tarih ilmine vakıf olmasını tavsiye eden Çelebi, tedbirlerin eksik alınmasıyla ortaya çıkan başarısızlığın alinyazısına havalesini onaylamaz. Çünkü askerler tasavvuf şeyhleri gibi keramet sahibi değildir, tedbiri aldıktan sonra tevekkül etmek gerekir. Buna bir örnek olarak da savaş taktiklerinden bahseder. İran savaşı ve Girit kuşatmasında, ilk başta hükümet merkezi alınamadığı için diğer yerlerin ele geçirilemediğini, bunun da başarısızlığı getirdiğini örnek olarak verir. Hâlbuki tarihten ders alınıp Malta yenilgisi bilinseydi, aynı hataya düşülmeyecekti.²⁶ Yine hücum başlamadan ön kontroller yapılmalı ve askerler savaş sırasında nizamî olup düzeni bozmamalıdır.²⁷ Bu gibi maddi tedbirlerden sonra komutanlar manevi vasıtalarla da başvurabilir. Örneğin Kâtip Çelebi, "Preveze Deniz Savaşında Kaptan-ı Derya Hayreddin Paşa rüzgârın karşı taraftan esmesinden dolayı Kur'an-ı Kerim'den iki ayeti kâğıtlara yazarak geminin iki tarafına bırakmış, bunun üzerine Allah'ın emriyle rüzgâr dinip düşman gemilerini durdurmuştur."²⁸ der.

Savaşlarda ilk önce düşman tarafının gücü ve durumu tespit edilmelidir. Eğer barış mümkünse savaş yapılmamalı, savaşa komutanlar başlamamalı, asker yeteneğine göre kullanılmalı, savaşırken bozguna uğrama ihtimali varsa geri çekilmelidir. İnebahtı yenilgisi bu noktada ibretlerle doludur.²⁹

Askeri seferlerde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, ordunun başındaki komutanın yetkin birisi olması gerektiğidir. Bazı büyük işler vardır ki, onun üstesinden ancak padişah gelebilir, vezir veya serdarların işi değildir. 1568'de Ejderhan'a (Astarhan) yapılan sefer sırasında, Orta Asya'daki Türklere yardım etmek maksadıyla planlanan Don-Volga projesi gündeme gelmiş, arası altı mil olan iki nehrin birleştirilmesi için kazılar başlamasına rağmen, dirayetli komutanlar

²⁵ Kâtip Çelebi, Kanuni, III. Murad, II. Osman, I. Mustafa ve IV. Murad dönemlerini inceleyerek asker sayıları ile ödenen maaşların istatistiğini çıkarmıştır. Kâtip Çelebi *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, vr.6b-8a.

²⁶ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan, Kabala Yay, İstanbul, 2007 s.102-103.

²⁷ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, s.111.

²⁸ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, s.73.

²⁹ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, 114-117.

olmadığından toprağın ancak üçte biri kazılmış ve kışın çok soğuk olacağı söylentisiyle proje yarım kalmıştır.³⁰

Kâtip Çelebi, Girit Seferi ile ilgili yazdığı kitapta deniz savaşları ve donanma terimleri hakkında genel bir malumat vermiştir. Osmanlı Devletinin yüceliğinin iki deniz ve iki karaya hükmetmek olduğunu söyleyerek denizleri kontrol etmenin önemini belirtmiş, donanma komutanının (kapudan paşa) deniz savaşları hususunda tecrübeli kimselerle istişare etmesini, eski seferlerden ibret alınmasını ve reislerin deniz ilmini bilmesini gerektiğini söylemiştir.³¹

D-Rüşvet, Kayırmacılık ve Ekonomik Durum

Kâtip Çelebi rüşveti, “hakem yerinde olan bir kimseye veya başkasına, kendisi açısından bir muradını elde etmek için kendi lehine bir hüküm sağlamak amacıyla söz konusu kişilere verilen karşılık” olarak tarif eder. (Çelebi, 1993:99) Rüşvetin bir diğer tanımı olarak da Seyyid Şerif Cürçani'nin³² tanımlamasını kullanmış ve rüşveti “hakki boş çıkarma ve batılı haklı kılma” olarak tanımlamıştır (Çelebi, 1993:99).

Rüşvetin Kur'an ve sünnette de haram olduğunu belirten Kâtip Çelebi, “Aranızda birbirinizin mallarını, haksız sebeplerle yemeyin ve kendiniz bilip dururken insanların mallarından bir kısmını günahı mucip yollarla yemeniz için o malları hâkimlere aktarma etmeyin” cümlesini delil olarak göstermektedir (Çelebi, 1993:99).

Rüşvetle ilgili çeşitli kaynaklara atıf yapan Kâtip Çelebi bu kaynaklardan hareketle rüşvetin dört bölümde incelenebileceğini belirtmektedir (Çelebi, 1993:101). İlk olarak hem verene hem de alana haram olandan bahseder ve örnek olarak kadının makam ve mevki için rüşvet vermesini gösterir. Bu durumda kadılığının geçersiz olması ve her iki tarafa da haram oluşunu belirtir. Bu, kısaca kadılık veya beylik almak için verilen rüşvettir.

İkinci olarak hüküm vermek için alınan rüşvet örneği belirtilir. Kadının doğru veya yanlış hüküm vermesi durumunda bile hüküm işlemez ve bu durumda yapılan karşılıklı olarak haram olur.

³⁰ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, s.107-108.

³¹ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, s.191-196.

³² Seyyid Şerif Cürçani, XIV. Yüzyıl'da Curcan bölgesinde doğmuş ve Şiraz'da vefat etmiş bir İslam âlimidir. Eserlerinde daha çok bilgi felsefesi üzerinde durmuş ve bilgiyi hakikat olarak tanımlamıştır. Bu yaklaşımı ile Gazali'nin şüphecilikliğini eleştirmiş ve Timur dönemi düşünürleri arasında öne çıkmıştır.

Üçüncü olarak almanın haram vermenin caiz olduğu durumdur. Buna göre mal, can veya namus korkusu nedeniyle verilen rüşvette alan kişi için haram veren için haram olmayan durumu belirtir. Üçüncü türe bir örnek de zalim bir kişinin masum olan birinin malına tamah etmesi sonucu malın bir kısmının verilerek kalanın kurtarılmasının kişiyi günahkâr etmeyeceğidir.

Kâtip Çelebi rüşvet ile dönen işlere ilişkin olarak kendi hayatından da örnek verir. Ünlü eseri *Fezleke*'nin fihristi yerinde olan *Takvimü't-Tevarih*'in tamamlanmasından sonra (1648) şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin veziriazam Koca Mehmed Paşa'yı konudan haberdar etmesi ve başarılı bulduğu Kâtip Çelebi'nin çalışmaları ve gayreti karşılığında ödüllendirilmesini istemesi bahsi önemlidir. Burada Kâtip Çelebi'nin karşısında olan kişilerin Koca Mehmed Paşa'ya bol para vererek onun ikinci kez halifelğe atanmasının ret edilmesini istediklerini ve buna yönelik çaba harcadıklarını belirtirken bu uğraşların bir karşılık bulmadığını, ilmin ve teveccühün onların parasına üstün geldiğini aktarmaktadır (Çelebi, 1993:118).

Kâtip Çelebi'ye göre halk arasında rüşvetin haram olduğu yaygın bir inanıştır. Fakat ne türlü rüşvetin haram olduğu pek bilinmez. Bilenler ise kavgaya meydan vermemek için gizlice alırlar ve verirler. Dünyada bir zararını görmeyeceği düşüncesi ile genellikle kabul edildiğini belirtmekte ve etmeyenlerin de dindarlığından veya Allah korkusundan olmayıp hazının zor olmasından dolayı halkın dilinden korktukları için bundan uzak durdukları düşüncesindedir (Çelebi, 1993:102).

Geçmiş dönemlerde iş başında bulunan Müslümanların ve padişahların rüşvet konusunda var olan sakıncayı ortadan kaldırmak, buna meydan vermemek ve devletin yıkılmasına kadar gidebilecek olan sebepleri önlemek için mutlaka rüşvet kapısını sıkıca kapayıp kanuna göre iş gördüklerini belirten Kâtip Çelebi şimdi de ona göre davranmak gerektiğini söylemektedir (Çelebi, 1993:102).

Netice olarak Kâtip Çelebi geçmiş adaletli ve kanunların işlediği dönemleri örnekleyerek rüşvet kapısının kapatılması ve kanunlarla işlerin yürütülmesinin bu tür eğilimleri ve devletin yıkılışına kadar gidecek sakıncaları ortadan kaldıracığını belirtmektedir.

Kâtip Çelebi ekonomik yapıdan bahsederken de bir dizi benzetmelere başvurmuştur. Bir devlette hazine bedendeki mide gibidir. Tat alma gücü sarraflar ve vezzânlar (tartıcılar), sindirim gücü defterdar, kâtip ve zabitler, cazibe kuvveti vergi memurları, emme kuvveti de hazinedarlara benzer. Midenin sürekli olarak beslenmesi gerektiği gibi hazine de devamlı takviye edilmelidir. Bunun için de ahlat-ı erbaadan olan sevda makamındaki reayaya ihtiyaç vardır. Yemeklerin sindirilmesinden sonra

dalak mide boş kalmasın diye bir miktar sevda salgıladığı gibi, hazineye para gelmediği vakit halktan para toplanmalıdır. Ancak halka vergi konusunda çok fazla baskı yapılırca reaya ezilir, böylece hazine takviye edilemez.³³ En azından hazinede bir yıllık gelir bulunmalıdır ki, bu devlete büyük bir rahatlık verir. Ekonomik sistemin işlemesi için halka çok fazla vergi yüklenmemeli ve yukarıda sayılan maliye görevlileri sıkı çalışmalıdır. Bu çark ne zaman bozulursa devletin ihtiyarlık alametleri de ortaya çıkmış demektir. Sistemin bozulması da devlet yönetiminde ve halk arasındaki israfı başlar. İsrâf oldukça devletin gelir ve giderleri arasındaki denge bozulur. Örneğin, 1562/63 senesinde gelirlerin 1830 yük akçe olmasına karşın giderler 1896 yük akçe idi. 1650'ye gelindiğinde gelirler 5329 yük akçe olmuş, giderler ise 6872 yük akçeye çıkmıştır. Mali dengenin sağlanması bütünüyle mümkün olamasa da belirli bir ölçüde kalınmalıdır.³⁴

Devletin mali yapısı incelenirken özellikle üzerinde durulması gereken hususlardan biri rüşvet ve adam kayırmanın yasaklanmasıdır. Kâtip Çelebi'ye göre devletteki ekonomik çöküntünün en büyük sebebi emanetin ehline verilmemesi ve makamların “kim kat kat ve daha fazla artırırsa ona satmak” şeklinde satılmasıdır. Reaya ağır vergiler altında ezilirken, zalimlerin bu zulmüyle devletin harap olması hiç şüphe götürmez. Bu rüşvet ve kayırma işi “kâfir” hükümdarlar arasında bile yasak ve ayıptır. Zira hakkı olanın hakkını elinden alıp hak etmeyenin önünü açtığından adalet kanununa ve akıl ölçüsüne aykırıdır. Rüşvet İslam kanunlarında yasak olmasına rağmen isim değiştirmiş ve “bunun hazineye yararı vardır” denilmiştir. Hâlbuki tam tersi olmuş, hazineden bereket gitmiştir. O halde hem fazla vergi ile halka zulmetmekten vazgeçmeli, hem de makamların satılması önlenerek devletin yıkılmasının önüne geçmelidir.³⁵

II. KÂTİP ÇELEBİ VE TOPLUM HAYATI

Bir sosyal bilimci olarak Kâtip Çelebi insanı hem birey hem de içinde yaşadığı toplumsal yapı bağlamında değerlendirmiş, eserlerinde bu iki yöne de temas etmiştir.

³³Kâtip Çelebi, halktan alınan fazla verginin ülkeyi perişan ettiğini kendi gözlemlerine dayanarak şöyle açıklamıştır: “Bu risalenin yazarı, 1045 (1635/36) tarihine gelince, on iki sene Osmanlı memleketlerinde gezip köylerin çoğunu nasıl harap görmüştür. İran memleketlerinden Hemedan ve Tebriz ülkelerine vardığında on beş-yirmi konak kadar mesafede bir harap köy görmek vaki olmamıştır. Yirmi yıla yakın zamanda ise taşralar tamamen berbat olduğu kuvvetli bir haber olmuştur. Bu bozukluğun bir sebebi de kat kat alınan vergilerdir.” Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, vr.5b. Kâtip Çelebi farklı bir eserinde, “avarız” denilen, kıtlık, deprem ve savaş gibi zamanlarda alınan olağanüstü verginin 1501'deki Midilli Seferi'nde başladığını, ancak bu tarihten sonra bir daha kaldırılmayıp her yıl alındığını belirtir. Bunun halka ek yük getirdiğini söyler. Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfâri'l-Bihâr*, s.39-40.

³⁴ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, vr.4b-9b.

³⁵ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, vr.5b-6a.

“Toplumu meydana getiren varlık olarak her bir insan küçük bir evren gibidir. Yani kâinatta her ne varsa insanda da ondan bir numune bulunur: güneşin ziyası, ayın nuru, gecenin zulmeti, havanın yumuşaklığı, suyun berraklığı, dağların yoğunluğu, aslanın yiğitliği, merkebin sabrı, domuzun hırısı, karganın tedbiri, tilkinin kurnazlığı gibi. İnsan ruh ve bedenden oluşan, kendisine akıl ve dil verilen, dışı beş duyu, içi ise Allah korkusu ile süslü olan bir bütündür. Kendisi hem bitkiye, hem hayvana, hem de meleğe benzer. Gıdalanıp büyümesi yönüyle bitkidir. İşıtip hareket etmesi yönüyle hayvandır. Olayların hikmetini ve iç yüzünü bilmesi yönünden de melektir. Hangi yöne ağırlık verirse bunlardan biri olur. İnsanın ruhu beden ülkesini yöneten vali gibidir. Organları bu ülkenin tebaası gibidir. Beden ülkesinin merkezi kalptir. Akıl şefkatli ve iyi nasihat veren vezirdir. Öfke ise görünüşte öğüt veren ama gerçekte aklın galip gelmesini istemeyen münafık bir vezirdir. Hayal etme yeri insan ülkesinin hazinedarıdır ki, beynin ön kısmıdır. Beş duyu habercilerdir. Dil de tercümandır. İyi vezir olan akıl, haberleri doğru bir şekilde hazinedar olan beyne iletir, beyin de ruh valisinin ihtiyacı olduğunda kullanması için bunları saklar.”³⁶

“İnsan hem cisim olarak hem de ruh olarak bütün hayvanlardan üstündür. Hayvanlarda ısıtip hayal etme yetisi olsa da, onlarda insan gibi bilinen bir şeyden bilinmeyen bir şeye ulaşma kabiliyeti yoktur. Hayvanlar hadiselerin ve nesnelerin iç yüzünü bilemezler, herhangi bir konuda öğrenip kendilerini geliştiremezler. Ancak fil ve maymun gibi bazı hayvanlar hayal edilen sanatları öğrenebilir. İnsan cisim olarak da hayvandan üstündür. İş gören bir elinin ve konuşan dilinin olması, aynı zamanda boynunun dik olması, dünyanın hâkimi olduğunu gösterir. Zaten Allah “Biz insanı en güzel bir kıvamda yarattık” (Alak, 4.Ayet)ve “Size şekil verdi ve şekillerinizi güzelleştirdi” (İbrahim, 64. Ayet) buyurmuştur. Buradaki “en güzel kıvam” hem beden güzelliği, hem akıl yönünden iç güzelliğini ifade eder. Tabi bu üstünlük, ilim ve güzel amel şartına bağlıdır. Bu noktada insan hak ettiği ölçüde melek mertebesine de ulaşabilir, hayvan derecesine de inebilir. İnsanlık ahlak ve güzel davranışlar demektir.”³⁷

“İnsan küçük bir evrene benzediği gibi, insanların bir araya gelmesiyle oluşan toplum da küçük bir insana benzer.” Diyen Kâtip Çelebi toplumu bir insan vücuduna benzetir. “Eski tıp nazariyesine göre; kâinatta dört temel unsur olan anâsır-ı erbaa (hava, su, toprak, ateş) tarzında yaratılan insan vücudu da ahlât-ı erbaa denilen dört karışımdan oluşmaktadır: kan, sevdâ, balgam, safra. Bedenin sağlığını koruyabilmesi

³⁶ Kâtip Çelebi, Tuhfetü'l-Ahyâr fi'l-Hikem ve'l-Emsâl ve'l-Eş'âr, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2539, vr.24b-25a.

³⁷ Kâtip Çelebi, Tuhfetü'l-Ahyâr fi'l-Hikem ve'l-Emsâl ve'l-Eş'âr, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2539, vr.25b-26a.

için bu dört unsurun belirli bir denge içinde bulunması gerekir.³⁸ Birinin çoğalıp diğerlerinin azalması hastalığa yol açar. Toplum da büyük bir insan olduğuna göre o da dört unsurdan oluşmaktadır: Asker, Ulema, Tüccar ve Reaya sınıfı. Toplumun düzeni bu sınıfların dengede olmasına bağlıdır. Her ne kadar bu sınıfların kendi içindeki dengesinde hakiki bir ortalama tasavvur edilemezse de, düzenin bozulmaması için ölçünün belirli bir aralıkta olması gerekir.”³⁹

Kâtip Çelebinin toplumu algılayışı bütüncüdür. Yani toplumu bir bütünün parçaları olarak görür. Bu yönüyle görüşleri kendisinden yaklaşık iki asır önce yaşamış olan İbn-i Haldun'un fikirleri ile paralellik gösterir.⁴⁰ Çelebi, Fezleke'sinin birçok yerinde, yapılan askeri hatalara işaret etmekte ve bu yüzden uğranılan zararları ve yaşanan yenilgileri anlatmaktadır. Kadınlar saltanatının, rüşvetin, devlet mansıplarının adeta açık arttırma yolu ile verilmesi ve gerek yönetici kadrolarında olsun ve gerekse de halk ve ulema bazında olsun taassuba alet olmanın, ne gibi kütüklüklere yol açtığını, mevcut örneklerle dayanarak, anlatmak suretiyle iş başındakilerin dikkatlerini çekmeye çalışmıştır. Büyüklerin dünya mansıplarından uzak durması gerektiğini belirten yazar, geçmişin bilgi birikiminden ve yaşanmış olaylardan, toplumların ders almaları gerektiğini her fırsatta vurgulamaktadır.

Bir toplumun hayatını insan hayatına benzeten Kâtip Çelebi her toplumun bir sonunun olduğunu kabul etmekle birlikte, Allah dilerse iyi idareciler elinde devletin ömrünün uzayabileceğini belirtir.

Kâtip Çelebi *Düstür*'l-amel kitabının mukaddime kısmında cemiyetlerin hayatlarının da fertlerin hayatı gibi gençlik, duraklama ve çökme olmak üzere 3 devreye ayrıldığını belirtir ve bu devrelerin birbirinden farklı olduğunu belirtir. Her

³⁸ Eski tıp bilimine göre insan vücudunda varlığı kabul edilen ahlât-ı erbaa (dört karışım) kan, balgam, sevdâ ve safradan oluşur. Kan hava unsurundan meydana gelir ve yeri karaciğerdedir. Besin ve solunum gazlarını hücrelere taşıma görevi olan kan, beden için hayati bir unsurdur. Fazlalığı baş ağrısı ve tembelliğe neden olurken, azlığı hücrelerin yeterince enerji alamamasına sebep olur. Balgam soğuk ve rutubetli bir yapıdadır ve su unsurundan meydana gelir. Bedendeki yeri akciğerdir. Fazlalığı solunum sistemini bozar, benzi sarartır ve uykudaki ağırlığı artırır. Safra kesesinde yer alan safra ateş unsurundan oluşur. Aşırı safra asit-baz dengesini bozar, gerekli tepkimeler gerçekleşmez, bedende sararmalar ortaya çıkar. Sevdâ ise toprak unsurundan meydana gelmiştir ve dalakta bulunur. Fazla sevdâ bedende durgunluk, uykusuzluk ve düşünce bozukluğuna neden olur. Bu dört ahlât, “bedenin akli balgamdan, kızılılığı kandan, karalığı sevdâdan, sarılığı safradan olur” şeklinde özetlenmiştir. İbn-i Sina, *El-Kanun Fi't-Tıbb* (Birinci Kitap), Çeviren: Esin Kahya, Ankara 2009, s.6-25.

³⁹ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, Süleymaniye Kütüphanesi, vr.4a-6b.

⁴⁰ İnsan muhtaç olduğu gıdayı sağlamak için kendi cinsiyle yardımlaşmak zorundadır ve hayvanlardan gelen saldırıları defetmek için hemcinsinden yardım istemek zorundadır. Bunlardan açıkça anlaşılıyor ki, insan nevi için cemiyet halinde yaşamak zaruridir. Süleyman Uludağ (Sati el-Husri'den), *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*, Dergah Yay., İstanbul 2001, s.143.

toplumun mutlaka bu 3 devreyi geçirmediğini, kimisinin tedbirsizlik yüzünden daha duraklama devresinde çöküp gittiğini söyler. Benzer şekilde İbn-i Haldun da “Devletler doğar, büyür ve ölürler. Bu her toplum için kaçınılmazdır. Hatta her canlı organizması için bu böyledir. Bir hanedanlık üç kuşak devam eder ve her bir kuşağın ortalama ömrü 40 senedir bunun toplamı 120 senedir. Her 40 senede bir neslin değiştiğini ve farklı bir döneme girildiğini, ancak 120 sene sonraki değişimin çok daha büyük ve önemli olduğunu söyler. (Uludağ, 1988:91)

Benzer şekilde Naima’nın da toplum yapısına ilişkin görüşleri İbn-i Haldun ve Kâtip Çelebi ile paralellik gösterir. Ona göre, Allah toplumu insan organları gibi dengeli bir biçimde ve birbirinden yararlanmak için yaratmıştır. İnsan vücudunda her organ nasıl birbirine muhtaçsa insanlar da birbirlerine muhtaç ve karşılıklı ilişkilerde bulunmak için yaratılmışlardır. (Arslantürk, 1997:61)

Yukarıda da değindiğimiz gibi, toplumu ulema, asker, tüccar ve reaya olarak dört grupta değerlendiren Kâtip Çelebi, saygın ulema zümresi bedende en önemli bir unsur olan kana benzetir. Ona göre insan vücudunun kaynağı kalptir. Oldukça hassas bir yapıda olduğu için bedende hareket etmeyip, kan onu bedeninin en ince noktalarına kadar ulaştırır. Şüphesiz bedeninin onunla beslendiği gibi, âlimlerde kalp ayarında olup bereket ve bolluğun temeli olan ilimle doğrudan ya da dolaylı olarak bedeninin organları derecesinde olan cahilleri ve halkı aydınlatırlar. Bedenin kalpten yararlandığı gibi onlarda âlimlerden yararlanırlar. Kalbin, bedeninin canlılığını sağlaması gibi, ilim de toplumun devamını sağlar. Asker balgam hüviyetinde olup, tüccar da safra hükmünde, reaya da sevda derecesindedir. (Çelebi, 1993:22-23) Görüldüğü gibi Çelebi, bedeninin dört karışından oluştuğunu belirterek, bunlardan her birinin toplumun bir sınıfına eşdeğer bir nitelik taşıdığını ileri sürer.

Diğer taraftan Kâtip Çelebi, dinle hayat arasında nasıl bir irtibat kurulacağı, dinin toplumsal hayattaki yeriyle dinin ilmi olarak öğrenilip öğretilmesinin toplumun varlığını sürdürmesi arasındaki alakayı göstermesi bakımından ayrı bir değere sahiptir. İlmin toplumsal hayatın devamı açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulayan Kâtip Çelebi, dinle hayat arasında sağlıklı bir ilişki kurmanın ancak ilim yoluyla olabileceğini belirtir. Toplumsal hayatın birliğini sağlamada ve sürdürmede, toplumsal birliğin dayanağı olarak ilimde birlik fikrini savunmaktadır. (Gökay, 2002:38) Bu duruma güzel bir örnek Ebussuud Efendi ile Birgili Mehmet Efendi arasında tartışma konusu olan ve Birgili Mehmet Efendi’nin yazmış olduğu “vasiyetsiz yahut ölüme bağlanmaksızın para vakfetmenin caiz olmadığı” noktasındaki mevzudur. Kâtip Çelebi mevzuyu ortaya koyduktan sonra, âlimler arasındaki bu tür konuların ortaya çıkaracağı sakıncalardan bahsederek, “bunları halk için fitne sayarım” demek suretiyle, toplumun ayrışmasına neden olacak ilmi tartışmaların ortadan kaldırılması gerektiğini söyler. (Çelebi, 1993:105-106)

Sonuç olarak, Kâtip Çelebi toplumun yapısını; Ulema, Askerler, Tüccarlar ve Reaya şeklinde ortaya koyarak, toplumun varlığını devam ettirebilmesi için, bu grupların birbirleriyle uyum içinde hareket etmeleri gerektiğini belirtir. Bir bölgede ya da gurupta olan yozlaşmanın, toplumun diğer yerlerine de sıçrayabileceğini belirterek, uzviyetçi bir toplum görüşünü ortaya koyar. Çelebi bu yönüyle selefi İbni Haldun ile benzer düşünceleri paylaşmaktadır.

A-Adetler ve Alışkanlıklar

1. Selamlaşma

Her milletin veya dinin farklı selamlaşma ritüelleri vardır. Müslümanlar arasında da bu ilk halindeki gibi sadece selam hitabı şeklinde kalmamıştır. Selamlaşma her dönemde farklılık gösteren biçim ve tavırlarla kendini gösterir. İslam dünyasında selamlaşmanın ilk hali peygamber dönemindedir. Hz. Muhammed selam için “ birine selam verdiğiniz zaman en güzel selamla selamlayınız veya selamı alınız” diyerek selamlaşmayı önemsemiştir. (Çelebi, 1993:78)

Daha sonraki dönemlerde İslam devletlerinin ortaya çıkması ile her devletin kendi örf ve adetleri doğrultusunda selamlaşmanın şekli de değişmiş veya bazı farklılıklar geçirmiştir. (Çelebi, 1993:77) Bunda devlet şekillerinin ve milletlerin birbirine benzememesi etkili olmuştur.

Önce Emeviler 'de sonra Abbasiler'de selamlaşma ile ilgili farklı adetlerin çıktığını belirten Kâtip Çelebi, o gün için Osmanlılar 'da selamlaşmanın farklı bir boyuta taşındığını en bariz örnek olarak da, padişahın selamlanmasında, selam yerine yerin öpüldüğünü aktarmaktadır. Din ve devlet büyüklerinin önünde, özellikle bilginlerin huzurunda şahısların eğildiğini söyleyen Kâtip Çelebi diğer sıradan insanlara olarak tarif ettiği kimselerin “sabaha'l-hayr ve “aşk ola” gibi tabirlerle selamlaştıklarını belirtirken nicesinin de sünnet üzere selam verdiklerini aktarmaktadır. (Çelebi, 1993:78)

Kâtip Çelebi'ye göre el, etek ve yer öperek eğilmek ve başka sözlerle selamın verilmesinin sünnete aykırılığı vardır ve o da örf ve adet terk olunmamak özrü ile bağışlanır. (Çelebi, 1993:79)

2.Taassup

Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak Fi İhtiyari'l-Ahak* adlı eserinin ön söz niteliğindeki giriş kısmında taassup konusuna değinir. Bu eserini Kâtip Çelebi neredeyse adeta taassupla ilgili meseleleri çözümlemek için yazmış ve tartışmalı konulara açıklık getirmek istemiştir. Geçmişte olan çeşitli tartışmaların şiddetli

çatışmalar şekline gelmesinin topluma zarar verdiğini ve bir yarar sağlamadığını savunmuş bunun akılsızlık ve boş bir uğraşı olduğunu söyleyerek, kendi zamanında da bu tür kısır ve boş çekişmelerin devam ettiğini belirtmiştir. (Çelebi, 1993:4)

Kâtip Çelebi, dönemindeki iki şeyhin karşılıklı kavgalarını taassuba iyi bir örnek olarak aktarmaktadır. Buna göre Kadızade ile Sivasî'nin bu kavgada farklı tarafları tuttuğunu, böylece ifrat ve tefrit yoluna giderek kendi taraflarını tutanları da ayırtmış ve toplulukları bölmüş olduklarını belirtir. Bu, tartışmaların zamanla kavga etme noktasına gelerek, dedikodularla büyüyen ve nefret tohumlarının atılmasına neden olan boyutlarıyla, toplumda kamplaşmalara yol açtığını yazmıştır. (Çelebi, 1993:108)

Kâtip Çelebi, akıllı olanların ise bu işin taassuptan doğma kuru bir kavga olduğunu, şeyhlerin birbirlerine karşı olmakla ün yaptıklarını ve böylece padişahın malumu olduklarını belirtmektedir. Onların bu bahane ile iş görüp dünyadan murad aldıklarını belirten bu kişiler, ahmaklık edip onların peşinden gitmenin ve davalarını sürmenin manasızlığını belirtmişler, aynı ümmetin bireyleri olarak akliselim ile davranmak gerektiğine işaret etmişlerdir. (Çelebi, 1993:109) Bu tür kuru dindarlık ve taassup belirtilerinin ortadan kaldırılması gerektiği, taassup kavgalarının, geçmiş dönemlerde de görüldüğü üzere, fitneye yol açtığı ve bunu önlemenin lüzumu Kâtip Çelebi tarafından belirtilmiştir.

Kâtip Çelebi ayrıca ilimde taassubun sakıncalarından bahsederek ilim hayatında ret ve inkâr yoluna gitmeden ve taassuba düşmeden her kaynaktan tahliller yaparak yararlı olanı kabul yoluna gidilmesini gerektiğini vurgulamıştır. (Çelebi, 1993:128)

3.Bid'at

Bid'at, din ve dünya işlerinde Hz. Muhammed'den sonra gelen dört halife zamanında veya daha sonra çıkmış olan, sünnetlerde (kavli, fiili, takriri) işaret edilmemiş olan ve hakkında eser bulunmayan konular şeklinde Kâtip Çelebi tarafından tanımlanmaktadır (Çelebi, 1993:65).

Kâtip Çelebi bid'atı ikiye ayırır. Bunlardan biri minare yapmak ve kitap yazmak gibi din ulularının caiz gördüğü bid'at-ı hasenedir. (beğenilebilen yenilikler) Diğer de itikat işlerinde sünnet ehlinde başka yoldan çıkmış kesimlerin akaidi olan veya halkın kendi asılsız ve eski inancına göre ibadetler ortaya koymakla oluşan, “fena bid'atlar” olarak da tarif edilen bid'at-ı seyyiedir (Çelebi, 1993:65).

Bütün bid'atlar halkın arasında bir töreye ve âdete dayanır diyen Kâtip Çelebi bid'atların halk arasında yerleşip oturmasından sonra onu yasaklayıp ve ondan döndürmenin bir ahmaklık ve bilgisizlik olacağını belirtmektedir. (Çelebi, 1993:66)

Kâtip Çelebi kendi döneminde de üzerinde tartışmalar yapılan ve tam bir sonuca varılmamış olan birçok bid'at çeşidinden bahseder. Bunlar içinde Cuma namazı sonrası musafaha, (Çelebi, 1993:75) selam verecek yerde eğilip ya başıyla ya da eliyle işaret etmek veya farklı bir şekilde davranışta bulunmak, (Çelebi, 1993:77) Regaip namazı, Berat ve Kadir geceleri namazları vardır. (Çelebi, 1993:72)

Kâtip Çelebi'nin ele aldığı bir diğer bid'at konusu da tütündür. Tütünün bid'at olduğunu söyleyen Kâtip Çelebi bunun yaşanan çağda çıkmış olması dolayısıyla şeriatça da bid'at kabul edildiğini, akıl yönünden de bid'at olduğunu, çünkü Âdem peygamberden bu yana akıllılarca kullanıldığının vaki olmadığını belirtir (Çelebi, 1993:34).

4.Kabir Ziyaretleri

Kabirler ve onlara verilen önemin eski kavimler tarafından uygulanan bir konu olduğunu, putlara tapmanın kaynağının da bundan kaynaklandığını belirten Kâtip Çelebi, bu nedenle İslam'ın ilk yıllarında kabir ziyaretlerinin yasaklandığını belirtmektedir (Çelebi, 1993:68). Daha sonra bu yasak kaldırılmış ve kabir ziyaretleri ile ölümlere dua etme serbest bırakılmıştır.

Ölümlerden yardım ve imdat dilemenin ise sakıncalı olduğunu belirten Kâtip Çelebi, eskilerin putlara tapmasının bundan çıktığını, bunu yapanların önce peygamberin ve evliyanın ruhları ile Allah'a yaklaşmak istediklerini, giderek suretler (heykeller) yapıp 'Allah katında şefaatçilerimiz bunlardır' diye tapındıklarını belirtmektedir (Çelebi, 1993:69).

Yine başka bir örnek olarak Hz. Ömer'in yağmur duasında Peygamberin kabri ile Allah'a yol aramadığını, insanlarla topluca Allah'ın kapısına vararak yardım dilediğini, bunun da dirilerle Allah'tan yardım dilemenin doğru olduğunu İbn-i Teymiyye'nin görüşleri çerçevesinde açıklamaktadır. (Çelebi, 1993:69) Allah'a kalbinin bütün içtenliğiyle dua edenler aracıya bakmazlar ki kutsal güce sahip olanların çoğunun böyle olduğunu belirten Kâtip Çelebi, sıradan insanların hayrı çekmekte ve belayı uzaklaştırmakta ruhaniyet ve cismaniyatle sebeplenip ona tevessül ettiklerini aktarmaktadır (Çelebi, 1993:70).

Kabirlerin ziyaretinde ibadet kastı yok ise Allah'a ortak koşulduğu düşünülmaz. Kabri ziyaret edenlerin Allah rızası için Fatiha suresini okuyup sevabını

mezarda yatanın ruhuna bağışlamakla yetinilmesini, başka düşüncede olunmamasını, kabri öpme veya ona yapışma, sarılma gibi bir tavır ve davranış içine girilmemesini salık vermektedir. (Çelebi, 1993:70)

Mezarlara veya mezarlıklara, kandil koymayı, mezarlara yüz-göz sürerek kandil yağı ile yağlamayı adet edinmek ve bu vesileyle mezar bekçileri ve kandilcilerin de bundan geçim sağlamasına vesile olmak gibi, bunu yapanların tüm tartışma ve münakaşalara rağmen bundan vazgeçmeyeceklerinin de aşikâr olduğunu anlatan Kâtip Çelebi, ağaçlara bez bağlamanın, kimi taşlara itibar etmenin de anlamsız olduğunu belirtmektedir (Çelebi, 1993:71).

B- Toplum Hayatı ve Yaşam Tarzı

1. Keyif Verici Maddeler; Tütün, Kahve, Afyon

Kâtip Çelebi keyif verici maddelerden bahsederken şöyle der: “ Gerek afyon, gerek afyon şurubu ve başka keyif verici maddeler ilaç kabilinden olup bir illet veya hastalık için kullanılması gerekmedikçe başvurulmamalı yani tedavide gıdadan devaya sapılmamalıdır. Gerektiği takdirde gıda ile tedavi öne alınmalıdır. İlk adımda devaya el atmak tedavi kanununa uygun değildir.” (Çelebi, 1993: 42)

Keyif verici maddelerin ihtiyaç olmadan alınmasının vücutta alışkanlık yapacağını, sonradan vazgeçmenin imkânsızlaşacağını, sonradan sürekli acısının çekileceğini, keyfin gelip geçici olduğunu, insanın takatinin kesilip şuurunun gideceğini, insanın keyif vericileri kullandığında ne ölü ne diri anlaşılmaz bir duruma düşeceğini, ne uyumuş ne uyanık sallanıp kalacağını belirtir. (Çelebi, 1993:42) Keyif vericilerin birden kesilmesinin tehlikeli ve sıkıntı verici olabileceğini aktaran Kâtip Çelebi, bir yolla kesilmesi gerektiğini de belirtmektedir (Çelebi, 1993:48).

Kâtip Çelebi tütünlle ilgili olarak da, XV. yüzyılın ikinci yarısında Atlas Okyanusu’ndan Pasifik Okyanusu’na geçiş için yapılan seferlerin birinde, bir gemide bulunan doktora musallat olan balgam hastalığından (ateşli ve iltihaplı solunum hastalığı) bahseder. Bu hastalığın iyileşmesi için yapılanları anlatan Kâtip Çelebi, geminin Gineye, (Gineyaya veya Tabaka) olarak isimlendirilen adaya vardığını ve burada bir tür yaprağın yanma özelliği gösterdiğini bildirir. (Çelebi, 1993: 32) Burada yanan bu bitkinin dumanının yararlı bir sonuç verdiğini, bundan çokça toplanarak kullanıldığını aktarır. Gemi halkının da bunu doktordan görerek faydalı ve derde deva bir bitki düşüncesiyle aldıklarını, birbirlerinden görerek de içmeye başladıklarını belirtir. Böylece İngiltere ve Fransa üzerinden dünyaya yayılan bu bitkinin, dünya halkının aslını bilmeden boşuna içilir düşüncesiyle kullandığını, adeta bir tütün tarihçesi şeklinde anlatır (Çelebi, 1993:31).

Tütünün İstanbul'da yayılması ile bu konuda verilen fetvaları ve yasaklamaları aktaran Kâtip Çelebi, bütün yasaklamalara rağmen her defasında daha çok içilip bu konuda halkın direndiğini belirtmektedir (Çelebi, 1993:31).

Kâtip Çelebi IV. Murat zamanının sonlarında, kötülüklerin kapısını kapamak için, kahvehaneleri kapatıp, kimi yangınlar çıktığı için tütünü de yasakladığını anlatmaktadır. (Çelebi, 1993:31) Kâtip Çelebi'ye göre kişi kendisine yasak edilen nesnenin daha çok üzerine düşer. Bu yasaklamalar sonucunda kişilerin yenlerinde veya ceplerinde küçük çubuklu lüleler taşıdıklarını, fırsat buldukça gizlice içtiklerini, ocaklarda, ayak yollarında ve daha gizli mekânlarda da içildiği aktarılmaktadır. (Çelebi, 1993:32) Daha çok sıkı denetimin olduğu zamanlarda ise halkın çoğunun lülelerle içme yolunu bulamadığını, yaprağı dövüp burnuna çekerek nefislerini körelttiklerini anlatır (Çelebi, 1993:38).

Tütünün vücuda zararının kesin olduğu, havanın temizliğini bozması dolayısıyla tıbben de zararlı olduğunu bu nedenle de halkın toplu bulunduğu yerlerde içilmesi, mescitlerde ve camilerde kullanılmasının, doğru olmadığını belirtir. (Çelebi, 1993:33) Ayrıca tütün kokusunun kötü olduğunu belirten Kâtip Çelebi, uzun süre bunu kullananların ağzında rahatsız edici koku oluşturduğunu, bunun da diğer insanlara rahatsız edeceğini fakat buna rağmen tiryakilerin tütün kullanımından kendilerine almadıklarını belirtir. (Çelebi, 1993:35)

Tütünün mubah, mekruh, haram veya helal olması konusunda da değişik görüşleri paylaşan Kâtip Çelebi, tek bir şeyin hem mubah hem mekruh, hem de haram olarak söylenmesinin çelişki olduğunu belirtir. Konuya ilişkin farklı değerlendirmelerin olduğunu söyleyen Kâtip Çelebi baklava örneğini vererek baklava yemenin helal olduğunu fakat doyduktan sonra yemenin ise haram olacağını zira insan vücuduna bu noktadan sonra zarar vereceği belirtir (Çelebi, 1993:38).

Kâtip Çelebi kahveyi, aslı Yemen olan ve kimi şeyhler ve dervişlerin bir tür ağaç yemişinin tanelerini dövüp yemeleri, kavurup suyunu içmeleri ile ortaya çıkan bir keyif maddesi olarak açıklanmaktadır. (Çelebi, 1993:39) Riyazata⁴¹ ve sülûke⁴² uygun, şehveti kesmeye elverişli bir özelliği olduğu belirtilen kahve 1543 yılında Osmanlı Devletinde kullanılmaya başlamıştır. Önceleri haram olarak fetvalar verilen bu madde buna rağmen zamanla kahvehanelerin açılması ile yaygınlaşmıştır. (Çelebi, 1993: 39) Kâtip Çelebi kahve içmenin mubah olduğu yolunda düşünceler öne sürmüştür.

⁴¹ Nefsi terbiye için az yiyip az uyuyarak dünya lezzetlerinden kurtulma

⁴² Şeyhin yolundan gitmek

Kahveyi soğuk ve kuru olarak tarif eden Kâtip Çelebi, kahvenin kuruluğu ile uykuyu önlediğini, idrar yaptırır yönü olduğunu belirtir. Kahve özellikle uyumsuz mizaca sahip olanlara iyi gelmez çünkü vesveselere neden olur, fakat kadınlara daha çok uygun olup ağır kahveyi, vesveseli olmayanların içebileceklerine salık verir (Çelebi, 1993: 39).

Keyif erbabı için keyifleri arttıran, kahve, 1592 den sonra serbest bırakılmış böylece her sokak başında bir kahvehane açılmak suretiyle içilmesi daha da kolaylaşmış olsa da, bunun getirdiği rehavet ve halkın işten güçten kalması ve buna benzer sakıncalar nedeniyle IV. Murat zamanında (1633) kahvehaneler bozulmuş ve kahve içmek tekrar yasaklanmıştır (Çelebi, 1993:39). Fakat söz konusu yasaklar belli bir yere kadar sürmüş ve zamanla kahve içme keyfi ve serbestliği tekrar halkın hayatında yer bulmuştur.

2. Müzik ve Raks

Kâtip Çelebi musiki aletlerinden bahsederken de onların çıkardığı sesleri ve ölçülü nağmelerinin dinlenmesinin ruh üzerinde önemli bir etkisinin olacağını belirtmiştir. (Çelebi, 1993, s. 22) Kâtip Çelebi'ye göre ölçülü sesler üçe ayrılır. Bunlardan birinin kuşların hançeresinden çıktığını, bir diğerrinin insanın hançeresinden çıktığını, üçüncü olarak da enstrümanlardan çıktığından bahsetmektedir (Çelebi, 1993: 18).

Kâtip Çelebi'ye göre Aristo organunu (org) icat etmiş ve öğrencilerine ders ve öğüt verirken bunun çalınmasını sağlamıştır (Çelebi, 1993:20). Yine bazı ulu şeyhlerin gönüllerini arıtma yolunda ruhu, nefsini yenmiş olanlar için ney, dümbelek ve kudümün kullanıldığını belirtmektedir (Çelebi, 1993:21).

Kâtip Çelebi tegannin, yani musikinin fenni kaidesine göre seslerin tekrarı olan icraatın, ruh üzerinde önemli etkisi olduğunu ölçülü ve tabiata uygun olursa beğenilirken kötü sesin nefret yönünde tesir ettiğini belirtir. Mizacı bozuk, tedaviye muhtaç kişilerin musiki ile tedavi edilebileceklerini savunur.

Kâtip Çelebi raks konusunda ise lügat manasıyla raksı mutlak ölçülü hareket olarak tarif eder. Bu ölçülü hareketlerin de tıpkı musiki gibi ruha tesir ettiğini belirtir. Musikinin kulakla raksında da gözle ilgili olduğunu söyler (Çelebi, 1993:5). Habeş raksı ve devr-i Ali'den de bahseden Kâtip Çelebi, tarikat ehli olan kişilerin zikir ve tevhit sırasında yapılan hareketleri de birçok yönden değerlendirip 'bu haller zevk işidir tatmayan bilmez' diye bunları yapanların düşüncelerini aktarmaktadır (Çelebi, 1993:23). Kimi ulemanın halka şeklinde dönme (devir) hareketini raks kabul ettiğini, haram saydığını, sofilerin devir hareketi konusunda da değişik fikirler olduğunu

belirtir (Çelebi, 1993:22). Eleştirilere rağmen devir (dönmek) ile zikir yapanların kadim adet ve örfleri olması nedeniyle bundan vazgeçemediklerini, kimi taassup erbabının da her devirde bu dönme ve raks işini boş yere kötileyip tekrarladığını ve bu kısır döngünün her çağda uzayıp gittiğini ifade eder.

SONUÇ

XVII. yüzyılın Osmanlı Devleti açısından çok önemli bir yüzyıl olduğu gerçeği göz önüne alındığında, Kâtip Çelebi gibi dönemine ve gelecek asırlara adını yazdırmış olan düşünürlerin böyle bir asırda yetişmiş olması ve eserler vermesi çok önemli olmuştur. Zira Osmanlı Devleti için bir sarsıntı döneminin geçirilmesi, özellikle iç ayaklanmaların ve ekonomik sıkıntıların en üst seviyeye çıkmış olması, böyle bir ortamda sadece düşünsel anlamda ürünler ortaya koyabilen bilim adamları için zor bir süreç olarak anlaşılması gerekir. Fakat bütün olumsuzluklar ve imkânsızlıklara ve hatta görevi dolayısıyla de uygun koşulların olmamasına rağmen Kâtip Çelebi bu ortamda düşünceleriyle temayüz eden aydınlara ve halka yön verebilecek eserleri düşünce hayatımıza kazandırmayı bilmiştir. Ancak Kâtip Çelebi geç anlaşılan bir fikir adamı ve tarihçi niteliklerine sahiptir.

Kâtip Çelebi devlet ve toplum hayatına ilişkin görüşleriyle, bir devletin varlığını sürdürme, halkıyla barışık olarak yaşama ve sıkıntılı bir durumda toplum içinde yaşanan problem ve tartışmaları çözme konusunda izlenebilecek yolları çok anlaşılır bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca Kâtip Çelebi, adalet ile hukukun üstünlüğü, yönetim, askerlik, savaş ve ekonomik hayat konularındaki düşüncelerini topluma aktarmıştır.

Eserlerinde bireyi önemseyen ve bireyle toplum arasındaki ilişkiyi topluma aktarmaya çalışan Kâtip Çelebi, halk arasında yer etmiş adet, alışkanlıklar, taassup ve bidat gibi konuları işlerken, birey ve toplumun yaşam tarzları ve bunlara ilişkin konuların taassuptan uzak hoşgörülle ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.

Kâtip Çelebi bütün bu konulara ilişkin değerlendirmeleri ile döneminin ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir. Ayrıca, o günden bu güne, hatta gelecekteki zamanlara da toplumsal meselelere dair çözümler ve farklı bakış açıları sunabilen bir düşünce adamı olarak, her konuda aşırılığın zararlı olduğunu ortaya koymuş ve yasaklamaların birey ile toplum ve devlet hayatı bakımından bir yarar sağlamayacağına vurgu yapmıştır.

KAYNAKLAR

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

AKTEPE, M.Münir, “Devletin Mali Durumunun Islahına Dair Bir Risale: Düsturü'l-Amel li Islahı'l-Halel”, *Bilgi*, C.XI, S.128 (1957).

ARSLANTÜRK, Zeki, *Naima' ya göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1997.

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri Çev.: Coşkun Üçok*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.

BANARLI, Nihad Sami, “Kâtip Çelebi”, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, İstanbul 1998,

BURSALI Mehmet Tahir, *Kâtip Çelebi*, İstanbul, 1331.

DENİZ, Gürbüz, “Kâtib Çelebi”, *Osmanlı*, C.VIII, Ankara, 1999.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kâtip Çelebi'nin Kronolojik Eseri: Takvimütevâhîr”, *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

GÖKYAY, Orhan Şaik, “Kâtip Çelebi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.

GÖKYAY, Orhan Şaik, “Kâtip Çelebi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

GÖKYAY, Orhan Şaik, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler I*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1997.

GÖKYAY, Orhan Şaik, *Kâtip Çelebi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

GÖKYAY, Orhan Şaik, *Kâtip Çelebi, Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982.

İBN-İ SİNA, *El-Kanun Fi't-Tıbb (Birinci Kitap)*, Çeviren: Esin Kahya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

İLGÜREL, Mücteba, “Kâtip Çelebi Yüzyılı”, *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi*, Ed.; Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009.

KÂTİP ÇELEBİ, *Cihannüma*, Hazırlayanlar: Bekir Karlığa, Said Öztürk, 2 Cilt, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2013.

KÂTİP ÇELEBİ, *Dürer-i Müntesire ve Gurer-i Münteşire*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr.4949.

KÂTİP ÇELEBİ, *Düsturu'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, nr. 343.

KÂTİP ÇELEBİ, *Düstür'l-amel li Islahi'l- halel(Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)*, Yayına Hazırlayan: Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

KÂTİP ÇELEBİ, *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Tarihi'l-Yunân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ (Kâtip Çelebi'nin Yunan, Roma ve Hristiyan Tarihi Hakkındaki Risalesi)*, Hazırlayan: Bilal Yurtoğlu, Ankara, 2012.

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zunûn, C.I,II,III,IV,V*, Çeviren: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zünûn, C.II*, Çeviren: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

KÂTİP ÇELEBİ, *Mizanü'l-Hak Fi İhtiyari'l-Ahak*, Haz.: Orhan Şaik Gökyay, M.E.B.Yay., İstanbul, 1993.

KÂTİP ÇELEBİ, *Takvîmü't-Tevârih (Tıpkıbasım)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

KÂTİP ÇELEBİ, *Tuhfetü'l-Ahyâr fi'l-Hikem ve'l-Emsâl ve'l-Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2539.

KÂTİP ÇELEBİ, *Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfari'l-Bihâr (Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan)*, Haz.: Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

KOÇI BEY Risalesi, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1997.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Kâtip Çelebi’nin Fezlekesinin Kaynakları”, *Vekayi’nüvis-Makaleler*, İstanbul, 1994.

MUALLİM CEVDET, “Kâtip Çelebi: Tarihi, Eserleri ve Programlar”, *Muallimler Mecmuası*, S.43-44, İstanbul Eylül-Teşrin-i Evvel 1926.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖZ, Mehmet, *Kanun-i Kadîmin Peşinde, Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2003.

ÖZÇELİK, İsmail, *Devleti ‘Aliyye’nin Kamusal Düzeni*, Gazi Yayınevi, Ankara, 2014.

ÖZÇELİK, İsmail, *Tarih ve Metodolojisi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.

ÖZTÜRK, Said, *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

SELEN, Hamit Sadi, “Cihannüma”, *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991,

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Yayınevi, İstanbul, 1986.

SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* c.1, E Yayınları, İstanbul, 1994.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi N., “İlham-Al Mukaddes Min-Al Feyz-Al Akdes Risalesi ve Kâtip Çelebi’nin İlmî Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz”, *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

TÜRER, Osman, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat (Halvetilik Örneği-Hediyetü'l-İhvan)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.

ULUDAĞ, Süleyman, *İbn-i Haldun Hayatı Eserleri ve Fikirleri*, Ankara, 1993.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.177-193.

YALÇINKAYA, M. Alâeddin, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703- 1789)”, *Genel Türk Tarihi C. 7*, Ed.: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

YURTOĞLU, Bilal, *Kâtip Çelebi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009.

YÜCEL, Hasan Ali, “Kâtip Çelebi ve Keşfe'l-Zünun”, *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1991.